

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
НАЦІОНАЛЬНИЙ ЗАПОВІДНИК «СОФІЯ КИЇВСЬКА»
ТОВАРИСТВО АРХЕОЛОГІЇ ТА АНТРОПОЛОГІЇ

УКРАЇНСЬКИЙ МУЗЕЙ

ЗБІРКА НАУКОВИХ ПРАЦЬ

КИЇВ – 2003

KYIV NATIONAL TARAS SHEVCHENKO UNIVERSITY
NATIONAL CONSERVATION AREA «ST. SOPHIA OF KYIV»
SOCIETY OF ARCHAEOLOGY AND ANTHROPOLOGY

THE UKRAINIAN MUSEUM

THE COLLECTION OF SCIENTIFIC ARTICLES

KYIV – 2003

Видання затверджено до друку на засіданні Вченої ради історичного факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

д.і.н., проф. Гладких М.І. (головний редактор)

д.і.н., проф. Борисенко В.К.

д.і.н. Залізник Л.Л.

Зеленко С.М.

ген. директор Національного заповідника

«Софія Київська» **Куковальська Н.М.**

к.і.н. Марголіна І.Є.

д.і.н., проф. Моця О.П.

д.і.н. Нікітенко Н.М.

к.і.н., доц., **Омельченко Ю.А.** (відповідальний редактор)

Самойленко Л.Г. (відповідальний секретар)

РЕЦЕНЗЕНТИ:

д.і.н., проф. Крижанівський О.П.

д.і.н., проф. Казьмирчук Г.Д.

Збірка, присвячена проблемам археології, музеєзнавства, культурології, містить статті науковців провідних музеїв України з питань історії, теорії, та методики науково-фондової, експозиційної, культурно-просвітницької роботи музеїв.

Для істориків, археологів, музеєзнавців, викладачів та студентів профільних учбових закладів та широкого кола зацікавлених читачів.

Засновник "Товариство археології та антропології"

Адреса редакції: Україна, 01030, м. Київ,

вул. Володимирська, 60, ауд. 164;

e-mail: arch@univ.kiev.ua

Редактор англійських текстів **Степанчук В.М.**

Комп'ютерна верстка **Піоро В.І.**

© Товариство археології та антропології, 2003

© Колектив авторів, 2003

© Піоро В.І., обкладинка, 2003

ISBN 966-95597-5-8

ДЖЕРЕЛА ДЛЯ ВИВЧЕННЯ АНТРОПОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ З ГРОБНИЦІ ЯРОСЛАВА МУДРОГО В СОФІЙСЬКОМУ СОБОРІ

Софія Київська з давніх часів слугувала усипальницею князів, вищого духовенства. Найстарішим з поховань вважається мармуровий саркофаг, в якому, за основною версією, було поховано київського князя Ярослава Мудрого (що помер за літописним переказом в 1054 р.).

Навколо саркофагу точаться дискусії, з ним пов'язано ряд проблем: походження саркофагу, час встановлення в соборі, первісне місцезнаходження і т. д.

Всі ці питання безсумнівно є дуже цікавими, розглядаються дослідниками з XIX ст. [див. Архипова, 2001; Висоцький, 1969, 1978; Лебединцев, 1878; Нікітенко, 2000; Тоцька, 1993 та ін.], потребують детального дослідження і в наш час, але вони не є основною темою нашої роботи. Нас цікавить не сам саркофаг, а його наповнення, ті антропологічні матеріали, які було виявлено в ньому під час відкриття. Офіційно саркофаг відкривали тричі: в 1936, 1939, 1964 рр., про що є документи – акти. Ці акти зберігаються в науковому архіві Національного заповідника «Софія Київська». В 1939 р. після відкриття саркофагу, знахідки звідти вилучили і було проведено їх антропологічний аналіз.

З тих пір навколо антропологічних матеріалів з саркофагу Ярослава Мудрого не вщухають дискусії. В саркофазі було виявлено чоловічий кістяк, жіночий і окремі кістки дитячого скелету. Чоловічий кістяк дослідники відразу визначили як скелет Ярослава Мудрого [Рохлін, 1940; Гінзбург, 1940]. Стосовно жіночого до цього часу дослідники не мають єдиної точки зору кому він міг належати (за провідною версією – дружині Ярослава Мудрого Ірині-Інінгерді [Рохлін, 1940; Гінзбург, 1940]). Н.М. Нікітенко, звернула увагу на те, що череп є занадто масивним для жіночого скелета, та висловила припущення, що в саркофазі на момент відкриття знаходились фрагменти не трьох, а чотирьох скелетів: чоловічий, який

традиційно приписують Ярославу Мудрому, жіночий кістяк без черепа, чоловічий череп (міг належати синові Ярослава Всеволоду) і дитячі кісточки [Нікітенко, 2000, с. 36–38]. Ситуація погіршується тим, що саркофаг грабували, викидали з нього кістяки, а потім знову збирали, перепоховували. Саме цим і пояснюють те, що в саркофазі опинились, наприклад, фрагменти дитячого скелету [Архипова, 2001, с. 37; Нікітенко, 2000, с. 37–38].

Головною метою цієї роботи є збір та опублікування джерел, які допоможуть відновити той стан, в якому знаходились антропологічні матеріали на момент відкриття саркофагу. А це, на нашу думку сприятиме більш точній їх атрибуції. Такими джерелами передусім є три акти відкриття саркофага. В першому з них 1936 р. детально описаний саркофаг та його вміст, стан у якому знаходились кістяки. Привертає нашу увагу те, що в князівському похованні не було ніякого супроводжувального інвентарю, що ще раз підтверджує факт пограбування гробниці. Уважно прочитавши документ, ми знайшли помітку, яка говорить про те, що акт було складено заднім числом (акт датований 25 січня 1936 р., а в кінці документу є помітка, що від 26 січня 1936 р. в «Пролетарській Правді» було надруковано статтю про саркофаг). В 1939 р. гробницю повторно відкривали, констатували, що вміст саркофага та стан кістяків не змінився. Тоді ж із саркофага антропологічні матеріали вилучили й передали для дослідження, визначення і атрибуції. Цікаво, що після антропологічного аналізу ці матеріали планувалося експонувати у вітрині поруч із саркофагом. 1940 р. знахідки повернули з Ленінграду і передали до фондів Заповідника, про що свідчать два акти, які зберігаються в секторі обліку Національного заповідника «Софія Київська». В 1964 р. гробницю відкрили знову, і повернули антропологічні матеріали, які до того знаходились у фондах Заповідника. Хочеться відмітити, що повернули

не все. Фрагменти дитячого скелету не були повернуті, і знаходяться у фондосховищі сектору археології Національного заповідника «Софія Київська».

Не менш цікавими є результати антропологічного дослідження кістяків. По-перше, хочеться відмітити, що при порівнянні тексту актів відкриття саркофагу та доповідей, які були прочитані в Інституті історії матеріальної культури (у Ленінграді) за результатами антропологічного дослідження, спостерігаються певні розбіжності. В доповіді Гінзбурга згадується невеликий клаптик шовкової тканини, який залишився для дослідження в Києві. На жаль, ніяких слідів цього клаптика нам не вдалось знайти. В актах він також не згадується. Можливо, дослідники не вважали цей матеріал суттєвим для вивчення саркофагу та його вмісту. Але ця розбіжність наптовхує нас на думку, що в актах могли бути й інші неточності.

Окремо слід зупинитися на антропологічному аналізі чоловічого кістяка. Виходячи в основному з двох позицій (те, що це була людина 60–70 років, яка кульгала на праву ногу) дослідники пришли до висновку, що цей кістяк належить безсумнівно Ярославу Мудрому. Певні розбіжності, які виникли між літописними повідомленнями та результатами аналізу, автор дослідження пояснював помилкою літописця (наприклад, щодо віку Ярослава Мудрого та дати його народження) [Рохлін, 1940, с. 55]. Насторожує й те, що дослідники повністю впевнені, що кістяк належить Ярославу [Рохлін, 1940; Гінзбург, 1940]. Але з моменту поховання князя до моменту першого офіційного

відкриття саркофагу пройшло майже 900 років і років не простих. Саркофаг грабувався, туди потрапили і випадкові кістки (наприклад, дитячі). Хочеться відмітити й те, що у своєму аналізі дослідники роблять акцент на спростуванні норманської теорії (оскільки кістяк Ярослава Мудрого не має виключно скандинавських рис, князь не міг бути норманом) [Гінзбург, 1940, с. 62].

В 1964 р. коли саркофаг утретє відкривався, однією із поставлених задач було вивчення саркофагу всередині. Ми подаємо окремо витяг із статті С.О. Висоцького, де більш детально, ніж в акті було описано роботи, що проводились під час відкриття саркофагу, та результати досліджень. [Висоцький, 1969] Не всі дослідники погоджуються зараз із висновками С.О. Висоцького¹ [Нікітенко, 2000, с. 36], але нас перед усім цікавить опис саркофагу, зроблений ним.

Отже, всі ці документи можуть стати джерелом вивчення не тільки антропологічних матеріалів, що знаходились в гробниці, а й аналізу рівня історичної науки, впливу на неї фактору суб'єктивності та політичної ситуації у країні.

До цих документів хотілося б додати ще один, на жаль, поки не існуючий. Це результати сучасного антропологічного аналізу матеріалів. Адже з моменту їх попереднього антропологічного аналізу 1940 р. пройшло 60 років. За цей час наука не стояла на місці. Ми сподіваємось, що антропологічний аналіз на основі сучасних нових методик допоможе визначити кому ж належали ці скелети, а може поставить нові питання.

ДОДАТКИ²

АКТ³

від 25 січня 1936 року

Цього 25/1-1936 р. комісія в складі: директора Музейного Городка т. Багрія Н. О. – голови комісії, членів комісії: від Інституту історії матеріальної культури – т. Мовчанівський Т. М., т. Моргілевський І.В. (професор історії архітектури), Антипович К. Е. (обліспектор охорони пам'яток культури), т. Цинчик А.Д., інспектор култів Міськради т. Шкарупа М. І., інженер-архітектор, який підготував у технічному відношенні роботу по пересуванню та вскриттю саркофага, т. Скуленко І. – зав. Софійського заповідника мармуровий саркофаг, в якому за переказом було поховано київського князя Ярослава Володимировича, що помер 1054 р.

Саркофаг цей до цього часу стояв у куті під південною стіною й частиною – під східною стіною абсиди, нижня частина його – на 30 см. нижче рівня підлоги, була присипана землею, стояв він на базі, зроблений з цегли XVII ст., що може вказувати на час, коли тут у виємці південної стіни абсиди саркофаг було поставлено. С перенесенням саркофага на середину абсиди його зі всіх сторін стало добре

¹ Ця інформація отримана в усній бесіді з І.Ф. Тоцькою.

² Документи подані мовою оригіналу з збереженням орфографії.

³ Документ зберігається в науковому архіві Національного заповідника «Софія Київська» – № НА-914.

видно. У нижній частині, що була присипана землею, є теж різбляний орнамент. У тій частині саркофага, що стояла під південною стіною, орнаментацию тільки підготовлено й не закінчено. У східній стороні саркофага, що була під східньою частиною стіни, виявлено внизу круглий отвір (діам. – 14 см), зовні його до половини замазано вапном. Таким вапном замазано щілини на місці стику віка з скринєю саркофага, при чому на тій стороні саркофага, що стояла під південною стіною, щілини не були замазані. На цій (південній) стороні саркофага є щербини на краях віка й скрині.

Перед початком відкриття саркофага було також виявлено, що у східній стороні саркофага біля південно-східнього рогу, на місці стику віка з скринєю, є досить значне пошкодження краю віка, при чому щербина була замазана вапном. Поруч цієї щербини є ще друга щербина на тій же стороні з краю віка в середній частині його. Можливо, що в цих місцях, у свій час, відкривали саркофаг, за допомогою лома, коли й утворились ці щербини. Обидва акротерії північної сторони теж мають пошкодження у верхній частині. Взагалі ж саркофаг добре зберігся.

Саркофаг висічено з двох масивних брил однакового білого мармуру з прожилками димчатого кольору. Він має такі розміри: довжина – 2,33 метр., ширина – 1,17 м., височина – 1,63 метр., товщина стінок – 0,13 м. Вікно двохскатне, розмір його по вертикалі – 0,81 м. Саркофаг уявляє собою – видатну пам'ятку давнього художнього різбарства й датується як старіша проти XI ст. н.е. (по деяким даним).

Вскриття саркофага переводилося в спосіб поступового пересування віка, за допомогою домкрата в подовжньому напрямку саркофага з сходу на захід. Вікно має подовжні жолбки (пази), якими воно щільно надіто на відповідні подовжні полози (виступи) стінок скрині саркофага. Чотирьохкутний отвір жолобка помітно на східній стороні віка. Вікно було висунуто на 0,90 м. Комісія констатувала, що безпосередньо на дні саркофага лежали хаотично розкидані кістки двох людських кістяків (чоловічого й жіночого), при чому два черепа знаходилися в західній частині саркофага й обидва лежали один біля другого поверх стегнових кісток, нижня щелепа до одного з черепів лежала посередині саркофага, вкупі з переміщаними іншими кістками, крім того, перед черепами ще лежала тім'яна та затылочна кістка дитячого черепа. Кістки збереглися досить добре. Вони були покриті налетом порошу, що пройшов крізь щілини на стику віка. У західній частині саркофага лежало три невеликі шматки дерева, й два уламки квадратної цегли XI віку. Шматки дерева, яке ще не затрухло, можливо, правили за підкладки під час вскриття саркофага у дорівнюючі недавні часи. Інших речових знахідок не було. Комісія встановила факт пограбування поховання. Можливо, що всі кістки положено тут у новіші часи.

У середині саркофага на віку нема слідів отворів, які є зверху його, є тільки, як щілина, слід від круглого отвору, що на східній частині саркофага унизу. Стінки у середині рівно, чисто оброблені, але не отполіровані, як зовні, вони мають матовий вигляд. Горішня частина віка має вигляд склепіння, кути долішньої частини оброблено округло. Написів у середині нема ніяких, вони є тільки зверху на віку.

Поховання зфотографовано й залишено у такому стані, в якому його було відкрито.

Після дослідження всіх моментів поховання й самого саркофага, його закрито, віко поставлено на своє місце й навкруги, на місці його стику, замазано цементно-вапновим розчином.

ГОЛОВА КОМІСІЇ:

ЧЛЕНИ:

(БАГРІЙ)⁴

Мовчанівський

Моргілевський

Антипович

У «Пролетарській Правді» за 26/І – 1936 р.

є про саркофаг замітка Самойловського.

АКТ ⁵

от 23 января 1939 года

Сего 23/1–1939 года комиссия в составе: Директора Киевского Софийского Заповедника т. МАКОВСКОЙ Е.В., директора Музейного городка по научной части т. КОРОНОВСКОГО, представителя му-

⁴ На копиях актов, що зберігаються в архіві Національного заповідника «Софія Київська» підписи не стоять.

⁵ Документ зберігається в науковому архіві Національного заповідника «Софія Київська». – № НА-914.

зея етнографії і антропології Академії наук СРСР т. ГИНЗБУРГА, історика-археолога інститута археології Академії наук УРСР т. САМОЙЛОВСЬКОГО, старших наукових співробітників Софійського Заповідника, архітектора ГОВДЕНКО Г. І., історика АСНИНА Л. І. і фотографа У. М. Г. ГОРОХОВА С. І., відкрила во Владимирській апсиді Софійського заповідника в Києві мраморний саркофаг, в якому за літописними даними був похований Київський князь Ярослав Владимирович, який помер в 1054 році. Комісія встановила, що на основі акту відкриття виробленого 25 січня 1936 року в проміжок часу з 23 січня 1939 року, змін зовнішнього і внутрішнього стану не сталося, а також положення, стан і кількість кісток не змінилися. Комісія постановила: кістки, що знаходяться в саркофагу, передати для дослідження інституту етнографії і антропології Академії наук СРСР особисто т. Гинзбургу, після чого експонувати кістки при саркофагу в вітрині.

Председатель комиссии	
Директор Киево-Софийского заповедника	(Маковская) ⁶
Директор Укр. Музейн. Городка	(Короновский)
Председатель музея этнографии и антропологии Академии наук СССР	(Гинзбург)
Представитель института археологии Академии наук УССР	(Самойловский)
Старшие науч. сотрудники Киево-Софийского заповедника:	
историк – Аснин Л.	архитектор – Говденко Г.
	фотограф У. М. У. – Горохов С.

ПРИЕМО-СДАТОЧНИЙ АКТ⁷ № 4

..... листопада 1940 року Комісія в складі проф. Каргера М., проф. Тарана, і співробітника Софійського музею тов. СТЕПОВОГО і представителя Ленінградського Інституту Етнографії Академії Наук СРСР проф. ГИНЗБУРГА склали справжній акт в прийомі-сдачі з Інституту Етнографії Академії Наук СРСР Антропологічний Відділ кістяка князя Ярослава Мудрого в складі кісток: черепа з нижньою щелепою, 18 позвонків крестця, 33 ребер і обломків їх, тале і рукоятки грудини, 2 лопаток, 2 безміяних, 14 довгих кісток і 11 кісток кисти і стопи і жіночого кістяка в складі кісток: черепа з нижньою щелепою, 18 позвонків, обломки крестця, 6 ребер і обломків їх, 2 лопаток, 2 безміяних, 12 довгих кісток і 30 кісток кисти і стопи, які були здані Софійським музеєм в Ленінградський Інститут Етнографії Академії Наук СРСР для дослідження. В прийомі-сдачі фарфорового бюста князя Ярослава Мудрого, а також в прийомі-сдачі матеріалів по дослідженню кістяків, які всі опубліковані і передані музею в формі збірника № 7 «Кратких повідомлень Інституту Історії Матеріальної культури АН СРСР» за 1940 року. (Доклади Гинзбурга, Рохліна, Герасімова і Рыбзевської).

СДАЛ	<i>Гинзбург</i>	(проф. ГИНЗБУРГ)
ПРИНЯЛИ:	<i>Степовый</i>	(СТЕПОВОЙ)
	<i>Каргер</i>	(проф. КАРГЕР)
	<i>Таран</i>	(проф. ТАРАН)

⁶ На копіях актів, що зберігаються в архіві Національного заповідника «Софія Київська» підписи не стоять.

⁷ Акт зберігається в секторі обліку науково-фондового відділу Національного заповідника «Софія Київська».

АКТ № 5⁸

3 декабря 1940 г. Составлен настоящий акт в том, что на основании распоряжения Директора Софийского музея тов. МАКОВСКОЙ Е. В. Зав. Массовым отделом Тов. СТЕПОВОЙ П. Ф. сдал в отдел фондов, а Зав. Отделом фондов тов. Бендрик М. К. принял нижеследующие экспонаты:

№№ п/п		Коли- чество	Примечания
1.	Череп с нижней челюстью	1	
2.	Позвонков	18	
3.	Крестцов	1	
4.	Ребер и обломков их	33 шт.	
5.	Теле и рукоятки груд.		
6.	Лопаток	2	
7.	Безымянных	2	
8.	длинных костей	14	
9.	Кости кисти и стопы и женского костяка в составе костей:	11 шт.	
10.	Череп с нижней челюстью	1	
11.	Позвонков	18	
12.	Обломки крестца		
13.	Ребер и обломков их	6 шт.	
14.	Лопатки	2 шт.	
15.	Безымянных	2 шт.	
14.	Длинных костей	12	
15.	Кости кисти и стопы	30 шт.	
16.	Бюст фарфоровый Ярослава	1 шт.	

СДАЛ

Степовый

(СТЕПОВОЙ)

ПРИНЯЛ:

Бендрик

(БЕНДРИК)

АКТ⁹ВСКРЫТИЯ САРКОФАГА ЯРОСЛАВА МУДРОГО
В СОФИИ КИЕВСКОЙ

г. Киев

9 апреля 1964 г.

9 апреля 1964 года, комиссия в составе: директора Софийского заповедника Н. И. КРЕСАЛЬНОГО, ученого секретаря Е. К. МАСЬКО, зав. отделом фондов и экспозиции С.А. ВЫСОЦКОГО и техника

⁸ Акт зберігається в секторі обліку науково-фондового відділу Національного заповідника «Софія Київська».

⁹ Документ зберігається в науковому архіві Національного заповідника «Софія Київська» – № НА-914.

этого же отдела Л.Д. ЖЕВАЧЕНКО, зав. производственно-хозяйственного отдела А.Н. ГОНЧАРОВА, научных сотрудников заповедника В. А. ЧУМАЧЕНКО и И. Ф. ТОЦКОЙ, смотрителя зданий А.С. СЕЛИВАНОВА и мастера-инструктора Н.Г. АЛЕКСАНДРОВА вскрыла саркофаг Ярослава Мудрого с тем, чтобы положить в него кости Ярослава Владимировича, изъятые из саркофага специальной комиссией в 1939 г. для антропологического исследования в институте этнографии и антропологии Академии Наук СССР (в г. Ленинграде).

Институт установил, что изъятые в 1939 г. из саркофага кости являются останками князя Ярослава Мудрого, но обратно в саркофаг они не были положены и находились в фондах Софийского музея.

9 апреля 1964 года упомянутой выше комиссией останки князя Ярослава Мудрого упакованы в специальный (дубовый) ящик и положены в саркофаг, после чего саркофаг снова закрыт, как прежде, а щель между крышкой и ящиком саркофага обмазаны известняковым раствором.

После вскрытия саркофага в нем была обнаружена стеклянная трубка с вложенными в ней актами предыдущих комиссий 1936 и 1939 гг.

Настоящий акт вложен в эту же трубку, которая снова положена в саркофаг.

Вместе с останками Ярослава Владимировича в саркофаг положена специально изготовленная керамическая плита с надписью, датированной 20 марта 1964 г.

Директор Софийского музея	<i>Кресальний</i>	(Н. Кресальний)
Ученый секретарь	<i>Масько</i>	(Е. Масько)
Зав. фондами и экспозиции	<i>Высоцкий</i>	(С. Высоцкий)
Техник	<i>Жеваченко</i>	(Л. Жеваченко)
Зав. производ. хоз. отделом	<i>Гончаров</i>	(А. Гончаров)
Научный сотрудник		(В. Чумаченко)
Научный сотрудник	<i>Тоцкая</i>	(И. Тоцкая)
Смотритель зданий	<i>Селиванов</i>	(А. Селиванов)
Мастер-инструктор	<i>Александров</i>	(Н. Александров)

Гинзбург В.В.

ОБ АНТРОПОЛОГИЧЕСКОМ ИЗУЧЕНИИ СКЕЛЕТОВ ЯРОСЛАВА МУДРОГО, АННЫ И ИНГИГЕРД

(Доклад на секторе дофеодальной и феодальной Восточной Европы 29 апреля 1940 г.)¹⁰

В январе 1939 н. специальная комиссия вскрыла в б. Киевском Софийском соборе (ныне Софийском архитектурно-историческом заповеднике) мраморную гробницу, которая издавна приписывалась Ярославу Мудрому.

Эта гробница представляет массивный, прямоугольный ящик, высеченный из цельной глыбы белого мрамора, с цельной двускатной высокой крышкой, орнаментированной резьбой. Судя по разноречивым указаниям летописей о месте ее нахождения в соборе, можно думать, что она неоднократно передвигалась с места на место. В настоящее время гробница находится в левом приделе алтаря и стоит центре его, на современном полу. Однако еще до конца XIX в. она находилась в специальной неглубокой нише правой (северной) стены этого помещения, причем основание ее находилось ниже уровня современного пола.

При вскрытии гробницы в ней были обнаружены два скелета взрослых людей и несколько отдельных косточек ребенка в возрасте около 3 лет.

Кости были разбросаны и перемешаны, однако общее направление скелетов было одно: черепами на запад, ногами к востоку.

Никаких предметов, кроме скелетов, в гробнице обнаружено не было. Не было и никаких остатков одежд и тканей, за исключением незначительного клочка какой-то выцветшей, возможно, шелковой ткани, оставленной для исследования в г. Киеве.

¹⁰ З метою досягнення більшої об'єктивності і зменшення фактору суб'єктивності доповіді Рохліна і Гінзбурга та стаття Висоцького подаються не повністю. Ми даємо лише безпосередні результати аналізу кісток та обстеження саркофага, уникаючи тверджень про ймовірну приналежність кістяків.

При разборе скелетов оказалось, что один из них принадлежит мужчине очень пожилого возраста (Senilis) около 60–70 лет, другой – женщине, менее пожилого возраста (Maturus), около 50–55 лет.

Изучение мужского скелета показало, что общая сохранность костей средняя. В черепе сломана левая скуловая и частью верхнечелюстная кость. Кроме черепа, сохранены все длинные кости верхних и нижних конечностей, кости плечевого и тазового пояса, крестцовая кость, 18 свободных позвонков и несколько костей кисти и стопы. Обращает на себя внимание большое количество остеофитов и костных наплывов, свидетельствующих о пожилом возрасте субъекта. Кроме того на ряде костей имеются следы резких патологических изменений, а также изменений компенсаторного порядка.

Общая массивность костей средняя. Места прикрепления мышц на патологически измененных костях выражены слабо, но зато на здоровых – очень резко, очевидно, компенсаторно.

На всех позвонках резко выражены остеофиты и остеоартрозы. Второй и третий грудные позвонки полностью сращены между собой своими телами, дужками и суставами. Третий и четвертый поясничные позвонки сращены при помощи костных наплывов (остеофитов) тел. На телах многих позвонков следы шморлевских узелков. Тела поясничных позвонков сплющены и показывают отсутствие нормальной кривизны этой области. Весь позвоночник носит следы ограниченной подвижности.

Ребра не массивные, за исключением первых, на которых довольно хорошо выражены места прикрепления мышц. Хрящи первых ребер окостенели. Грудная кость, с неприсросшей рукояткой, имеет узкую форму. Места сочленения ключиц и ребер резко деформированы и как бы вдавлены.

Верхнее отверстие грудной клетки несколько асимметрично и слева более уплощено. На лопатках, имеющих резко вогнутый верхний край, обращает на себя внимание костные наплывы (следы резкого остеоартроза) вокруг суставной площадки для плечевой кости, а на левой лопатке – неприращение апофиза плечевого отростка.

В области плечевых суставов имеются следы остеоартроза, более резко выражены справа.

В локтевых суставах и на костях предплечья заметных отклонений от нормы нет.

На первых пястных костях у суставных поверхностей также резкие костные разрастания, особенно резко выраженные на правой кости, где даже образовалась дополнительная суставная поверхность, с прошлифованной костью, т. е. не имевшая суставного хряща.

Тазовые кости мужского типа асимметричны. На правой кости более короткое крыло, а полулунная поверхность вертлужной впадины уплощена и укорочена. Наружная губа гребня левой тазовой кости состоит из двух резко выраженных параллельных гребешков, оттянутых в латеральную сторону. Крестцовая кость несет на себе асимметрично сакрализированный пятый поясничный позвонок, который приращен главным образом с левой стороны. Ушковидная поверхность крестцовой кости расположена справа ниже чем слева, почти на 2 см.

Это связано с общей асимметрией таза, причем левая (нормальная) вертлужная впадина расположена несколько выше правой.

Длинные кости левой нижней конечности крупные, массивные.

Бедренная кость мужского типа, с крупной суставной головкой. Тело кости округлого сечения с довольно хорошо выраженным пилястром (шероховатая линия) и резко выраженным гребнем в области третьего вертела. У суставной поверхности коленного сустава нерезко выраженные костные наплывы (следы остеоартроза).

Большеберцовая кость довольно крупная, средней массивности, узкотреугольного сечения с гребнем S-образной формы.

На малоберцовой кости хорошо выраженные гребни.

На костях правой нижней поверхности следы выраженной патологии.

Правая бедренная часть короче левой. Тело ее, особенно в нижней части, гораздо тоньше левой и имеет уплощенную форму, а места прикрепления мышц выражены слабее, хотя гребень на месте третьего вертела и резко выражен. Обращает на себя внимание большая скрученность кости по вертикальной оси.

Суставная головка правой бедренной кости небольшая, а шейка направлена почти вверх, под очень большим углом.

Нижний конец правой бедренной кости имеет резко выраженные следы хронического заболевания сустава с нарушением нормальной его функции. Суставные мышцелки резко уменьшены, а сохранившиеся на них остатки суставных поверхностей направлены кзади. К наружному мышцелку широко, всем своим основанием, присосла надколенная чашечка, задняя поверхность которой вместе с мышцелком образует для сочленения с большеберцовой костью общую площадку, имеющую неопределенную форму.

Кости правой голени по сравнению с левыми резко уменьшены и истончены. Головка малоберцовой кости широко срослась с большеберцовой костью, а ниже головки на малоберцовой кости имеются резко выраженные, как бы наплывшие остеофиты.

Верхний конец большеберцовой кости также резко изменен. С мышцелков свисают остеофиты, а суставные площадки для бедренной кости расплющились и значительно разрушились, причем сохранилась только часть внутренней суставной площадки.

Обращает на себя внимание также довольно значительный угол вращения большеберцовой кости по вертикальной оси.

На нижних концах костей голени заметных отклонений от нормы нет.

Сохранившаяся правая пяточная кость имеет небольшую величину, узкую форму и также повернута вокруг своей продольной оси, причем нижний конец вертикальной оси пяточного бугра резко отклоняется внутрь.

Сопоставление костей в правом коленном суставе показывает, что движения здесь были резко ограничены и разгибание было возможно только до 130-135°, т. е. нога не могла выпрямляться.

Отсюда становятся понятными компенсаторное и резкое вытяжение вверх шейки правой бедренной кости и более низкое положение соответствующей тазовой кости.

Вся тяжесть тела передавалась на левую конечность, в связи с чем кости ее, особенно бедренная, получили мощное развитие.

Для лучшего представления о физическом развитии субъекта привожу некоторые размеры костей (табл. 1).

Табл. 1.

	Кости	
	правая	левая
Бедренная кость		
Полная длина.....	46,4	47,7
Длина в естественном положении.....	46,3	47,6
Окружность.....	8,1	9,5
Ширина мышцелков.....	7,6	8,7
Угол вращения.....	38°	22°
Большеберцовая кость		
Полная длина { 1.....	38,5	41,2
1a.....	39,2	42,1
Наименьшая окружность.....	5,8	7,7
Угол вращения.....	-	13°
Малоберцовая кость		
Длина.....	39,0	41,0
Плечевая кость		
Длина.....	31,9	33,9
Окружность.....	7,22	7,3
Ширина мышцелков.....	6,7	6,4
Лучевая кость		
Длина.....	26,3	26,3
Наименьшая окружность.....	4,3	4,5
Локтевая кость		
Длина.....	28,7	28,4
Ключица		
Длина.....	16,1	16,7
Тазовые кости		
Длина.....	21,0	21,8
Измерения таза		
Межгребенный диаметр.....	26,3	
Межостный диаметр.....	22,2	
Поперечный диаметр входа в малый таз.....	13,0	
Продольный диаметр входа в малый таз.....	11,5	

Рост, вычисленный по Пирсону, равняется около 172-175 см, т. е. относится уже к высокому.

Череп, относящийся к описываемому скелету, средней величины и массивности, со средне выраженным общим рельефом.

Черепная коробка мезоцефальная, сфероидной формы, а со стороны затылка прямоугольная с угловатым теменем. Высота черепной коробки средняя, темя уплощенное, причем точка брегмы благодаря значительной длине чешуи лобной кости лежит близко к его середине. Теменные бугры развиты хорошо, а между ними и сагиттальным швом отмечается легкая вдавленность, встречающаяся иногда на черепах пожилых людей. Затылок округлый, со слабо выступающей над общим уровнем чешуей. Рельеф затылочной кости выражен средне; затылочный бугор выступает слабо, но по бокам его имеется довольно хорошо выраженный валик. Сосцевидный отросток большой величины. В области птериона широкий сфенопариэтальный шов. Облитерация венечного и сагиттального швов полная, ламбдовидного – почти полная, за исключением небольших участков по краям.

На черепе имеется метопический шов, значительно облитерованный.

Теменные отверстия имеются с обеих сторон, но справа более крупное. Сосцевидное отверстие хорошо выражено слева.

Лицевая часть черепа средней длины и ширины, овоидной формы.

Горизонтальное выступление лица среднее. Лоб средней высоты и ширины, средне наклонный, со средне развитыми буграми. Надпереносье развито слабо (2), надбровные дуги короткие, средне выступающие. Выступание скул слабое (1); собачья ямка мало углублена (1).

Нос сильно выступающий, с узким переносьем. Спинка носа округлая; профиль носовых костей выпуклый в нижней части. Грушевидное отверстие грушевидной формы, с заостренным нижним краем. Носовой шип развит слабо (1–2). Орбиты крупные, средней высоты, угловатой формы.

Нижнечелюстная кость средней величины, с углами несколько отклоненными внутрь, с резко выраженной подборочной остью. Альвеолярный прогнатизм верхней челюсти слабый (1), нижней – очень значительный (3). Альвеолярная дуга верхней челюсти эллипсоидной, нижней – параболической формы. Стертость зубов средняя. Все зубы оставались до глубокой старости, и только незадолго до смерти, повидимому, некоторые из них выпали (в верхней челюсти – оба левые резцы и оба третьи моляры, в нижней челюсти – первый левый моляр).

В дополнение к описательной характеристике привожу некоторые размеры черепа (в миллиметрах):

Продольный диаметр.....	187	Высота подбородка.....	26
Поперечный диаметр.....	145	Угол профиля лба.....	82°
Высотный диаметр Ва – В.....	136	Угол профиля лица.....	88°
Высотный диаметр Ро – В.....	114	Угол средней части лица.....	90°
Биаурикулярная ширина.....	128	Альвеолярный угол.....	80°
Наименьшая ширина лба.....	100	Угол спинки носа.....	ок. 60°
Наибольшая ширина лобной кости.....	119	Угол спинки носа к линии профиля.....	ок. 28°
Длина основания черепа.....	105	Указатели	
Длина основания лица.....	96	Черепной.....	77,5
Высота лица полная.....	119	Высотно-продольный.....	72,7
Высота лица верхняя.....	74	Высотно-поперечный.....	93,7
Скуловой диаметр.....	132?	Лобно-теменной.....	68,9
Ширина носа.....	28?	Лобно-скуловой.....	75,7
Высота носа.....	56	Челюстно-скуловой.....	72,7
Межорбитальная ширина.....	20?	Верхней части лица.....	56
Высота носовых костей (по Woo).....	4,2	Носовой.....	50
Высота переносья.....	8,6	Орбитный.....	80
Ширина орбиты (правой).....	45	Прогнатизма.....	91,5
Высота орбиты.....	36	Краниофациальный.....	54,4
Бигониальный диаметр.....	96		

Подводя итоги характеристики физического типа изучаемого субъекта, можно сказать, что это был мужчина пожилого возраста, высокого роста, среднего телосложения, причем естественно здоровая нога значительно компенсировала хромоту. Повидимому, хромота наступила еще в ранней молодости, так как имеется целый ряд моментов, компенсирующих ее: вытянутость шейки правой бедренной кости, асимметрия таза. Большое количество остеохондрозов и анкилозирующий частичный спондилоартроз, а также большое количество остеофитов на телах позвонков, повидимому, являются болезнями старческого возраста.

Изучаемого субъекта в последние годы его жизни можно представить хромым стариком, с мало подвижным позвоночником. Можно думать, что он ходил с палкой и избегал резких движений, особенно туловища.

Что касается расового типа изучаемого черепа, поскольку можно судить по одному объекту, то он ближе подходит по типу к черепам славян, суммированным В. В. Бунаком, к северянам, изученным Г.Ф. Дебецом, и к новгородским славянам XI–XII вв., изученным А.М. Юзефовичем. Однако обращают на себя внимание гораздо большая ширина изучаемого черепа, свойственная брахицефальным черепам, и значительно большая высота лица при очень мало углубленной собачьей ямке.

По целому ряду признаков изучаемый череп занимает промежуточное положение между длинно-головыми и короткоголовыми черепами из большого кургана левобережного Цимлянского городища на нижнем Дону (Саркел), изученным мною. Это дает возможность сделать предположение, что в происхождении изучаемого субъекта несомненную роль играли связи длинноголового населения с короткоголовым типом, представленным в I тысячелетии н. э. у основной массы населения юга и юго-востока Европейской части СССР, восходя еще к сарматам (Дебеч). Об участии именно этого типа говорят и мало углубленная собачья ямка и, может быть, более высокое лицо. Что касается длинноголового элемента в данном черепе, то он не характерен для северного типа и скорее может быть славянского происхождения, хотя, конечно, нордические элементы не могут быть совершенно исключены.

Женский скелет, находившийся в гробнице Ярослава Мудрого, представлен хорошо сохранившимся черепом и длинными костями конечностей. Кости туловища в худшей сохранности, а некоторые мелкие косточки отсутствуют.

Кости конечностей тонкие, но длинные, показывающие высокий рост (около 162 см). Места прикрепления мышц выражены средне. Кости – женского типа и не гармонируют с очень массивным, тяжелым черепом, который, однако, несомненно принадлежит этому костяку.

Состояние окостенения черепных швов, из которых сагиттальный зарос почти полностью, венечный в среднем и боковых отделах и ламбовидный – также почти полностью (за исключением области астериона), остеофиты на телах нижних грудных и поясничных позвонков, резко выраженные артрозы коленных суставов, суставов стопы и между позвоночниками, – все это указывает на возраст обладательницы этого костяка 50–60 лет, несмотря на довольно хорошо сохранившиеся зубы.

Череп эллипсоидной формы, на границе долихо- и мезоцефалии (черепной указатель 75,1), невысокий, со средненаклонным лбом, слабо развитым надпереносьем (2) и надбровными дугами (1). Выступание скул среднее (2). Собачья ямка мало углублена (1). Нос сильно выступающий (3), с узким переносьем. Низкий край грушевидного отверстия заострен. Носовой шип выражен хорошо (4) и несколько наклонен вниз. Нижнечелюстная кость средней величины, с значительно выступающим подбородком. Альвеолярные дуги небольшие. Зубы стертые мало (1–2). Привожу некоторые измерения черепа:

Продольный диаметр.....	185	Высота орбиты.....	37
Поперечный диаметр.....	139	Межорбитальная ширина.....	20
Высотный диаметр	{	(Ba = B).....	129
		(Po = B).....	117
Ширина лба	{	наименьшая.....	96
		наибольшая.....	115
Биаурикулярная ширина.....	127	Высота	{
Длина основания	{	переносья.....	8,7
		носовых кос.....	3,5
Полная высота лица.....	114	Бигониальный диаметр.....	95
Верхняя высота лица.....	72	Высота подбородка.....	30
Скуловой диаметр.....	134	Угол профиля	{
Ширина орбиты.....	41		
		лба.....	73°
		лица.....	87°
		Угол спинки	{
		носа.....	56°
		носа к линии профиля.....	31°

Расовый тип женского черепа ближе всего подходит к северному европейскому, хотя неглубокие собачьи ямки и направление нижнего края скуловых костей несколько сглаживает его. [Гінзбург, 1940, с. 57–63]

...Во всяком случае несомненно, что Ярослав умер в старческом возрасте, и в этом отношении скелет соответствует этому возрасту.

Очень важный опознавательный признак скелета – это хромота его обладателя, и как раз по этому признаку также не имеется расхождений с летописными данными.

...Можно предположить, что женский скелет мог принадлежать его ближайшей родственнице, возможно, жене, умершей в 1051 г., за три года до его смерти, или одной из его дочерей, умерших, судя по пожилому возрасту костяка, уже после его смерти... [Гінзбург, 1940, с. 66]

Рохлин Д. Г.

ИТОГИ АНАТОМИЧЕСКОГО И РЕНТГЕНОЛОГИЧЕСКОГО ИЗУЧЕНИЯ СКЕЛЕТА ЯРОСЛАВА МУДРОГО.

(Доклад на секторе дофеодальной и феодальной Восточной Европы 29 апреля 1940 г.)

...Нам был прислан для исследования довольно полный скелет старого человека.

Скелет отличался наличием множественных деформаций и значительными патологическими изменениями в костях правой нижней конечности. Асимметричное и непропорциональное развитие скелета конечностей и позвоночника затрудняло определение общего роста.

Как известно, существует ряд формул (процентных соотношений), по одной или нескольким длинным трубчатым костям судить об общем росте человека. Однако в данном случае наличие деформаций и патологических процессов приводило к тому, что, хотя мы измеряли лишь нормальные кости, все же на основании одних трубчатых костей можно было думать о большем росте, на основании других – о меньшем росте этого человека. Это объясняется тем обстоятельством, что при наличии деформаций и патологических процессов в детском возрасте, в дальнейшем наступают вторичные реактивные изменения в «нормальных» костях.

Изучив размеры «нормальных» костей верхней и нижней конечностей, пользуясь формулами Пирсона и Мануврие, а также нашими (Д. Г. Рохлина и Е. И. Преловой), мы пришли к выводу, что в зрелом возрасте это был человек выше среднего роста (около 175 см).

В черепе привлекает внимание состояние швов. На ряду со сглаживанием и исчезновением их (что характерно для старческого возраста) наблюдается и сохранение инфантильных швов, которые у подавляющего большинства людей исчезают в детском возрасте. На всем протяжении виден лобный шов; он сохраняется лишь у 5–10 % взрослых. Виден боковой отдел поперечного шва; этот шов сохраняется лишь у одного из 200 взрослых.

На основании состояния черепных швов можно сказать, что череп принадлежит человеку старше 50 лет, у которого однако сохранились инфантильные способности.

В челюстях сохранились луночки всех зубов; иначе говоря – этот человек умер, сохранив все зубы. В челюстях нет проявлений старческой атрофии; следовательно, функция жевательного аппарата не была ослаблена.

Турецкое седло (костное ложе одной из важнейших желез внутренней секреции – гипофиза) средних размеров. Как это видно на рентгенограмме, основная пазуха пневматизирована на всем протяжении; лобная пазуха умеренных размеров. Толщина черепного свода представлена средними размерами.

На основании указанных особенностей черепа можно считать, что данный человек в отношении своеобразия его эндокринной формулы (отражающей особенности работы желез с внутренней секрецией) характеризовался пониженной функцией передней доли гипофиза, пониженной функцией половых желез и несколько повышенной функцией щитовидной железы. Для этой конституции характерны легкая возбудимость быстрая раздражимость.

Сосцевидный отросток правой височной кости перестроен по типу губчатой кости; слева же обнаруживается неравномерное и неправильное распределение воздухосодержащих клеток с частичной перестройкой по ранее указанному типу (Губчатой кости). Эти изменения в структуре сосцевидных отростков можно интерпретировать следующим образом. В правом ухе в младенческом возрасте был воспалительный процесс, быстро ликвидировавшийся. В левом же в течении ряда лет неоднократно повторялись воспалительные изменения.

Значительные изменения были обнаружены в позвоночнике; они представляют, во-первых, старческие особенности, проявления дряхлости, последствия перегрузки; во-вторых, имеются некоторые анатомические отклонения, не связанные с своевременным и преждевременным старением, но также обуславливающие некоторые отклонения в осанке. Эти особенности позвоночника, следовательно, заслуживают внимания с точки зрения физического облика этого человека в последние годы жизни. Некоторые из этих особенностей были отчетливо выражены и в молодости.

В шейных позвонках имеются умеренно выраженные старческие изменения; только в четвертом шейном позвонке наблюдаются резкие старческие изменения.

Тела второго и третьего грудных позвонков, в силу врожденной аномалии развития, полностью срослись, причем межпозвоночное пространство между телами этих позвонков на всем протяжении окостенело; такому же окостенению подверглись и межпозвоночные суставы между этими позвонками.

В верхних грудных позвонках имеются умеренные проявления старения, в нижних – резкие проявления старения.

В телах некоторых грудных позвонков имеются следы прорыва ткани межпозвоночного диска в смежные тела позвонков, – это так наз. хрящевые узлы, в подавляющем большинстве случаев возникающие в результате перегрузки позвоночника (слишком большого физического напряжения мышц торса, падения и т. д.).

Имеющиеся костные спайки между телами поясничных позвонков в результате окостенения передней продольной связки также обычно являются следствием перегрузки, травматизации.

Позвоночник в целом s-образно искривлен во фронтальной плоскости. Наличие полной левосторонней сакрализации нижнего поясничного позвонка (т. е. костное соединение его с крестцом) позволяет считать, что указанное искривление позвоночника в той или иной мере могло быть выражено уже в молодом возрасте.

Грудина состоит из двух сегментов, что может наблюдаться даже в глубокой старости.

Резкие старческие изменения были обнаружены в области ребер на суставных фасетках, сочленяющихся с поперечными отростками позвонков; головки ребер отличаются умеренными проявлениями старения. Резкие краевые костные разрастания – проявления деформирующего артроза – в правом грудинно-ключичном суставе, менее выраженные изменения того же порядка слева. Это свидетельствует о том, что безусловно большая профессиональная нагрузка падала на правую верхнюю конечность. Имеются проявления перегрузки в области главного и добавочного правого плечевого сустава и правого грудинно-ключичного сочленения. Между тем на суставных поверхностях, участвующих в образовании локтевого и лучезапястного суставов, нет этих изменений.

В левой лопатке акромиальный отросток представлен двумя отделами. Сохранение неслившегося наружного отдела акромиального отростка свидетельствует о сохранении юношеских особенностей в этом отделе скелета. В области суставной впадины лопатки и на головке плечевой кости краевые костные разрастания (деформирующий артроз), но менее резко выраженные чем справа. На суставных поверхностях костей, участвующих в образовании локтевого и лучезапястного суставов, нет изменений. Левая верхняя конечность нагружалась значительно меньше, чем правая. Нагрузка и в этой конечности падала также на те суставные поверхности, которые участвуют в движениях, связанных с большим размахом (напр. Когда рубят мечом).

На первой правой пястной кости обнаружен старый внутрисуставной перелом части основания этой кости с подвывихом кнаружи и кзади; в качестве его последствия и дальнейшей перегрузки резкие краевые разрастания – проявления деформирующего артроза на суставных поверхностях седловидного сустава на левой кисти.

Почти полное отсутствие проявлений старения на суставных поверхностях остальных сохранившихся коротких трубчатых костей.

Таким образом, больше всего нагружались и перегружались правый плечевой сустав, правый грудинно-ключичный сустав и суставы первой пястной кости справа же. Это позволяет выяснить некоторые специфические особенности выполнявшейся работы, если при этом учесть, что локтевой и лучезапястный суставы справа и слева обнаруживают минимальные изменения.

Если орудие производства или оружие прижимается к ладони II, III, IV и V пальцами, а I палец или прижимает II и III пальцы или располагается так, что не позволяет инструменту (или оружию) отклониться, то при ударе чаще всего перегружается I палец и в особенности его пястная кость.

В бывших зонах роста коротких трубчатых костей, а также в длинных трубчатых костях верхних и нижних конечностей (на рентгенограммах) отчетливо прослеживаются поперечно расположенные пластинки («тяжи»), свидетельствующие о своеобразии эндокринной формулы, о некотором субгенитализме.

Значительные болезненные изменения были обнаружены в костях правой нижней конечности...[Рохлін, 1940, с. 48–52]

...В правой безымянной кости видна патологически измененная перестройка вертлужной впадины. Ее суставная поверхность, окаймленная краевыми костными разрастаниями, располагается не-

скільки кверху и кзади по сравнению с нормальними соотношениями. Перед вами анатомическая картина подвывиха в правом тазобедренном суставе.

Правое бедро тоньше левого. Вообще все кости правой нижней конечности тоньше левой. Это истончение (атрофия), однако, зависит не только от подвывиха в тазобедренном суставе, но в большей мере от позже наступивших (см. ниже) патологических изменений в коленном суставе той же правой конечности. Патологический процесс в тазобедренном суставе мог вызвать лишь незначительное прихрамывание, ибо подвывих кверху и кзади в значительной мере компенсировался удлинением шейки правой бедренной кости. Однако прихрамывание сменилось в дальнейшем резкой хромотой и инвалидностью в результате нового патологического процесса, наступившего в зрелом возрасте в правом коленном суставе... [Рохлін, 1940, с. 53]

...Врожденные вывихи бедра наблюдаются у мальчиков очень редко. По нашим данным, врожденный вывих бедра встречается у мальчиков в 50 раз реже, чем у девочек. Кроме того, односторонний врожденный вывих или подвывих бедра в подавляющем большинстве случаев наблюдается слева (в силу большего уплощения левой вертлужной впадины); между тем у Ярослава имелся подвывих справа... [Рохлін, 1940, с. 53]

...Врожденный вывих (или подвывих) бедра не ведет к тому, что ребенок в течении нескольких лет не ходит. В соответствующих случаях ребенок начинает ходить или своевременно или с некоторым опозданием, но походка у него «утиная», валкая.

Даже современные клиницисты нередко необоснованно ставят диагноз врожденного вывиха бедра. Под этим диагнозом фигурирует немало патологических вывихов, последствий инфекционных процессов в области тазобедренного сустава.

Гнойные поражения тазобедренного сустава в грудном возрасте нередко заканчиваются вывихом или подвывихом. Это заболевание в грудном возрасте часто протекает сравнительно быстро, не привлекая должного внимания, оставаясь нераспознанным. Между тем последствия гнойного заболевания тазобедренного сустава – разрушение суставного хряща, вывих или подвывих – распознаются часто лишь тогда, когда ребенок начал ходить.

Хромота, обнаруженная через много месяцев, а иногда и несколько лет после плохо распознанного заболевания, возникшего в грудном возрасте, в дальнейшем часто рассматривается как проявление якобы врожденного вывиха. Таким образом, бурно протекающие гнойные заболевания тазобедренного сустава в грудном возрасте часто заканчиваются относительно весьма благополучно. Перенесшие это заболевание нередко прекрасно приспособляются к имеющимся у них анатомическим изменениям и нагружают конечности в общем почти так же, как здоровые люди.

Надо полагать, что именно так возник подвывих в правом тазобедренном суставе у Ярослава (у которого в детстве был источник гнойной инфекции в ухе). Этот вывих мог действительно в молодости мало мешать ратным подвигам Ярослава. У него было значительное укорочение конечности, ибо подвывих кверху в известной мере компенсировался увеличением угла между шейкой и диафизом бедренной кости. Структура шейки правой бедренной кости свидетельствует о том. Что этот тазобедренный сустав функционировал, хотя и своеобразно, но не плохо даже в старости. В шейке правой бедренной кости видна компенсаторная гипертрофия вертикальных пластинок на всем протяжении шейки. При обычной нагрузке (в норме) хорошо видны вертикальные пластинки лишь на внутреннем участке шейки. При бездеятельности наступило бы противоположное явление, а именно- уменьшение количества этих пластинок и их истончение. Таким образом, правый тазобедренный сустав функционировал у Ярослава не плохо даже в старости и тем более в молодости... [Рохлін, 1940, с. 53–55]

...Однако помимо подвывиха в правом тазобедренном суставе, анатомическое и рентгенологическое исследования позволили обнаружить более тяжелые изменения в правом же коленном суставе. В результате старого околосуставного перелома обеих костей голени и кровоизлияния в коленный сустав наступило костное срастание бедренной кости с надколенником (анкилоз) и порочное положение в коленном суставе. Полное разгибание в этом суставе было невозможно. Кости в этом суставе находились под углом 130–135°. Разгибание выше этих пределов было невозможно. Кроме того, имелось костное срастание между большеберцовой костью и головкой малоберцовой кости (анкилоз), как следствие той же травмы с обширным кровоизлиянием и его организацией. Левые бедро, обе кости голени и надколенник меньше по толщине, чем правые (атрофия вследствие меньшей нагрузки). Размеры надколенника свидетельствуют все же о том, что перелом костей произошел во взрослом состоянии. В то же время можно сказать, что процесс в коленном суставе закончился за много лет до смерти Ярослава.

Таким образом, если в детстве Ярослав Мудрый слегка прихрамывал (в результате подвывиха в правом тазобедренном суставе), то в зрелом возрасте, после перелома костей правой голени с осложнением со стороны коленного сустава, Ярослав должен был очень сильно хромать.

Если подвывих в тазобедренном суставе мог не мешать ратным подвигам Ярослава, то изменения, наступившие, повидимому, уже в зрелом возрасте (или на пороге старости) в правом коленном суставе, не могли не отразиться на поведении, а именно – на физической активности Ярослава. Лично участвовать в походах (верхом или пешком) и тем более в боях он, конечно, не мог с таким коленным суставом. Немоцность его усугублялась состоянием позвоночника, слабостью торса...[Рохлін, 1940, с. 55–56]

...хромота в юности и в период расцвета физического развития, в общем, была незначительной и не мешала Ярославу самому участвовать в боях. Он, повидимому, хорошо владел мечом. Косвенно об этом можно судить по изменениям, которые были у него обнаружены в тех суставах и в тех костях, которые больше всего нагружаются при ударе мечом. Только после тяжелой травмы костей правой голени и коленного сустава (быть может, также в одном из многочисленных сражений, в которых он принимал активное участие) Ярослав принужден был превратиться из князя-воина в князя-строителя.

В последние годы жизни его облик свидетельствовал о физической немощности, благодаря старческой дряблости позвоночника и сильной хромоте...[Рохлін, 1940, с. 56]

...Некоторые особенности скелета (сохранение некоторых детских и юношеских черт) позволяют считать, что он отличался живостью воображения, раздражимостью, склонностью к вспышкам и бурным реакциям, но в то же время малой половой возбудимостью (чем резко отличался от своего отца)...[Рохлін, 1940, с. 56]

Висоцький С.О.¹¹

ПРО ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ПЕРВІСНЕ МІСЦЕ САРКОФАГА ЯРОСЛАВА МУДРОГО В КИЇВСЬКІЙ СОФІЇ

...Віко гробниці було відсунуто в східному напрямку на 75 см. Саркофаг ретельно вичистили за допомогою пілососу від сміття, що потрапило через щілини, а потім дно протерли ще вогкою ганчіркою.

Під час робіт було зроблено такі спостереження. Внутрішній простір в нижній частині саркофага прямокутний, розмірами 78x90x200 см. Приблизно за 15–20 см. від дна бічні стінки почали дещо закруглятися всередину і трохи звужуються. Товщина стінок досягає 14 см. Віко має всередині заглиблення, яке нагадує напівциркульне склепіння радіусом близько 45 см. Для того, щоб віко не зсовувалося, по краю в ньому зроблено спеціальний паз, в який у зачиненому стані входить бортик нижньої частини саркофага.

Дно гробниці в західній частині було вирівняне розчином вапна, на якому збереглися рельєфні відбитки. Коли його було добре насичено водою, з західної сторони на ньому чітко означилися два червонувато-бурих півкола, розміщених поруч. Північне знаходилось за 34 см від західної стінки саркофага, південне – за 40 см...[Висоцький, 1969, с. 146]

...На бічних стінках гробниці також помічено численні відмоклі місця та плями невідомого походження. Отвір у східній стінці (7 см від дна та 23 см від південно-східного кутка) виявився наскрізним. Розміри його всередині саркофага 1,5x3 см. Він був замазаний розчином вапна з домішкою дрібних фрагментів вугілля.

Великою несподіванкою безумовно було відкриття на дні гробниці двох відбитків у вигляді півкіл. Поза всякими сумнівами, вони були залишені спинами небіжчиків. Таким чином виходить, що небіжчиків було два і у саркофаг їх послали з невеликим проміжком часу. Один з них (відбиток спini ближче до західної стіни саркофага) був вищий на зріст, другий (вірніше друга) – нижчий... [Висоцький, 1969, 148]

...Дослідження невеликих фрагментів вапна з дна саркофага, взятих у тих місцях, де виявлено півкола, показало, що на них є відбитки тканини, якою було вистелено саркофаг. З південного боку (де лежало тіло Ірини) виявлено відбиток у вигляді довгої, загостреної зверху стрічки, ймовірно, складки від хустки убруса. З північного боку (де лежало тіло Ярослава) на вапні зафіксовано невеликі заглиблення від голови та відбитки двох предметів неправильної прямокутної форми на рівні шиї, що

¹¹ Аналогічні матеріали подаються в монографії С.О. Висоцького Про що розповіли давні стіни., К., 1978

нагадують пряжки, з'єднані між собою ремінцем. На підставі цих відбитків гадаємо, що на шії Ярослава була коштовна гривня... [Висоцький, 1969, с. 152]

ДЖЕРЕЛА

Акт про відкриття саркофага Ярослава Мудрого від 25 січня 1936 року. // Науковий архів Національного заповідника «Софія Київська», № НА – 914

Акт об вскрытии саркофага Ярослава Мудрого от 23 января 1939 года. // Науковий архів Національного заповідника «Софія Київська», № НА – 914

Приемо-сдаточный акт об возвращении костей из гробницы Ярослава Мудрого (ноябрь 1940 г.) //

Національний заповідник «Софія Київська», сектор обліку.

Акт про передачу кісток з гробниці Ярослава Мудрого до фондів від 3 грудня 1940 р. // Національний заповідник «Софія Київська», сектор обліку

Акт вскрытия саркофага Ярослава Мудрого в Софии Киевской 9 апреля 1964 г. // Науковий архів Національного заповідника «Софія Київська», № НА – 914

ЛІТЕРАТУРА

Архипова Е.И. 2001. О месте погребения Ярослава Мудрого (проблема княжеской усыпальницы) // РА. – №. 1. – С. 37–44

Висоцький С.О. 1969. Про дослідження та первісне місце саркофага Ярослава Мудрого в Київській Софії. // Слов'яно-руські старожитності. – К. – С. 145–156

Висоцький С.О. 1978. Про що розповіли давні стіни. – К.

Гинзбург В.В. 1940. Об антропологическом изучении скелетов Ярослава Мудрого, Анны и Ингигерд. // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры. – М.-Л. – Вып. 7. – С. 57–66

Лебединцев П.Г. 1878. О св. Софии Киевской // Труды Третьяго Археологического Съезда въ Россіи бывшаго въ Кіеве въ августѣ 1874 г. – К. – С. 53–92.

Нікітенко Н. 2000. Під покровом Святої Софії. – К.

Рохлин Д.Г. 1940. Итоги анатомического и рентгенологического изучения скелета Ярослава Мудрого // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры. – М.-Л. – Вып. 7. – С. 46–57

Тоцька І.Ф. 1993. До вивчення некрополю Софії Київської // Київський Болховітнівський збірник. – К. – С. 122–139.

S.I. Ivanissko

SOURCES FOR SUDY OF ANTHROPOLOGICAL MATERIALS FROM THE SARCOPHAGUS OF YAROSLAV THE WISE FROM ST. SOPHIA CATHEDRAL

Summary

Proposed paper contains reviw of documents concerning the studies of anthropological materials from the sarcophagus of prince Yaroslav the Wise (1019–1054).

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АЛЮР – Археологическая летопись Южной России. Киев
АС – Археологический съезд
ВВ – Византийский временник
ВДИ – Вестник древней истории
ВРФ ІМФЕ – Відділ рукописних фондів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського
ВУАК – Всеукраїнський археологічний комітет. Київ
ГИМ – Государственный исторический музей
ЗООИД – Записки Одесского общества истории и древностей. Одесса
КЕВ – Киевские Епархиальные Ведомости
КСИА – Краткие сообщения Института археологии академии наук СССР. М.
МАИЭТ – Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. Симферополь
МИА – Материалы и исследования по археологии СССР. М.
МУРЕ – Матеріали до українсько-руської етнології
НА ІА НАНУ – Науковий архів Інституту археології Національної Академії наук України
НА НМІУ – Науковий архів Національного Музею історії України
НТШ – Наукове Товариство імені Т. Шевченка
РА – Российская археология. М
СА – Советская археология. М
САИ – Свод археологических источников. М
ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об'єднань України
ЦДІА у м. Львові – Центральний державний історичний архів у м. Львові

ПЕРЕЛІК АВТОРІВ

- Амеліна Лариса Олександрівна** – мистецтвознавець, завідувач сектору Національного художнього музею України
- Антілогов Павло Іванович** – старший науковий співробітник Національного заповідника «Софія Київська»
- Арустам'ян Жанна Гайківна** – заслужений працівник культури України, завідувач сектору Національного заповідника «Софія Київська»
- Безкоровайная Юлія Григорівна** – старший науковий співробітник Національного музею історії України
- Білоцька Любов Анатоліївна** – реставратор першої категорії Національного заповідника «Софія Київська»
- Бондарень Оксана Василівна** – старший викладач кафедри культурології Національного університету «Києво-Могилянська Академія»
- Іванисько Світлана Іванівна** – старший науковий співробітник Національного заповідника «Софія Київська»
- Климовський Сергій Іванович** – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України
- Костенко Іван Петрович** – кандидат історичних наук, доцент Ніжинського педагогічного університету ім. М.В. Гоголя
- Куріло Ольга Юріївна** – старший науковий співробітник Національного заповідника «Софія Київська»
- Кушнір Валентини Кузьмівна** – молодший науковий співробітник Державного політехнічного музею
- Лебединский Віктор Володимирович** – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту Сходознавства Російської АН
- Ліньова Єввіка Анатоліївна** – заступник голови Державної служби охорони культурної спадщини
- Марголіна Ірини Євгеніївна** – кандидат історичних наук, заступник генерального директора з наукової роботи Національного заповідника «Софія Київська»
- Мироненко Марина Олександрівна** – доцент кафедри загального та слов'янського мовознавства Київського міжнародного університету
- Нікітенко Мар'яна Михайлівна** – кандидат історичних наук, завідувач відділу Національного історико-культурного заповідника «Києво-Печерська Лавра»
- Нікітенко Михайло Михайлович** – старший науковий співробітник Національного заповідника «Софія Київська»
- Нікітенко Надія Миколаївна** – доктор історичних наук, професор кафедри історії Національного університету «Києво-Могилянська Академія», завідувач відділу Національного заповідника «Софія Київська»
- Омельченко Юрій Андрійович** – кандидат історичних наук, доцент Переяслово-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди
- Петрук Володимир Іванович** – науковий співробітник факультету кібернетики Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Писаренко Юрій Георгійович** – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України
- Піоро Владислав Ігорович** – старший науковий співробітник Національного заповідника «Софія Київська»
- Піоро Ігор Станіславович** – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник.
- Преловська Ірина Миколаївна** – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, старший науковий співробітник Національного Заповідника «Софія Київська»
- Радієвська Тетяна Миколаївна** – завідувач сектору Національного музею історії України
- Стрельник Марина Олександрівна** – завідувач сектору Національного музею історії України
- Строкова Людмила Володимирівна** – завідувач відділу археологічних фондів Національного музею історії України
- Таран Олена Григорівна** – співробітник Центру українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Фарбей Олександр Михайлович** – завідувач музею «Судацька фортеця» Національного заповідника «Софія Київська»
- Харченко Олена Володимирівна** – молодший науковий співробітник Національного художнього музею України
- Чернявська Елеонора Валентинівна** – завідувач відділу Національного заповідника «Софія Київська»

ЗМІСТ

Передмова	7
<i>Ліньова Є.А., Омельченко Ю.А.</i> Г.Г. Мезенцева – археолог, музеєзнавець, педагог.	9
З ІСТОРІЇ МУЗЕЙНИЦТВА	19
<i>Преловська І.М.</i> Деякі обставини утворення Державного заповідника «Софія Київська» у 1930-х рр.	20
<i>Стрельник М.О.</i> Історичний досвід експозиційної роботи Національного Музею історії України (на матеріалах розділу «Східні слов'яни та давньоруська держава Київська Русь»)	28
<i>Куріло О.Ю.</i> Вклад наукових товариств та комітетів у створення музеїв та їх археологічних колекцій в Україні	37
<i>Костенко І.П.</i> Музей рідкісної книги імені Г.П. Васильківського	44
МУЗЕЙНИЦТВО В СИСТЕМІ НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ	47
<i>Таран О.Г.</i> Науково-практична діяльність Ф. Вовка в галузі української антропології	48
<i>Радієвська Т.М.</i> Роль Федора Вовка у становленні вітчизняного палеолітознавства та його спадщина у зібранні Національного Музею історії України	53
<i>Кушнір В.К.</i> Академік Володимир Георгійович Шапошников	59
АТРИБУЦІЯ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ	63
<i>Нікітенко Мих.М.</i> Нова методика атрибуції і класифікації поховань ямної культури	64
<i>Піоро В.І.</i> Бронзовий браслет катакомбної культури з учбового археологічного музею кафедри археології та музеєзнавства Київського університету імені Тараса Шевченка.	68
<i>Петрук В.І.</i> Великий священний казан царя Аріанта	76
<i>Піоро І.С., Фарбей О.М.</i> До питання про атрибуцію та духовний зміст християнських символів на сердолікових вставках у персні зі Східного Криму	87
<i>Строкова Л.В.</i> Мармурова ступка V–VI ст. з Керчі.	114
<i>Безкоровайна Ю.Г.</i> Великі пряжки VII ст. з Криму (з колекції С.М. Платонова) (рос.)	117
<i>Нікітенко Мар.М.</i> До історії витоків та складання печерного комплексу Київської Лаври.	125

<i>Климовський С.І.</i> Будівельна кераміка Успенського і Софійського соборів Києва	132
<i>Марголіна І.Є.</i> Історія іконостасів Києво-Кирилівської церкви	141
<i>Арустам'ян Ж.Г.</i> До питання атрибуції фрагмента бронзового дзвону з колекції Національного заповідника «Софія Київська»	147
<i>Іванисько С.І.</i> Джерела для вивчення антропологічних матеріалів з гробниці Ярослава Мудрого в Софійському соборі	153
<i>Амеліна Л.О.</i> Мистецтво екслібриса. Питання атрибуції творів	168
МУЗЕЄЗНАВСТВО ТА КУЛЬТУРОЛОГІЯ	175
<i>Нікітенко Н.М.</i> Софія Київська – образ нового Єрусалима	176
<i>Миرونенко М.О.</i> Народження Сімаргла (історіографічна проблематика)	183
<i>Бондарець О.В.</i> Буття речі як феномена культури середньовіччя	187
<i>Писаренко Ю.Г.</i> Плюшкін – Плутос та самосприйняття людини через зовнішній світ (рос.)	191
МУЗЕЙНА ПЕДАГОГІКА	197
<i>Харченко О.В.</i> Дитина в музейному просторі: аспекти освітньо-виховної діяльності в музеях художнього профілю	198
НОВАЦІЇ	207
<i>Білоцька Л.А., Анпілогов П.І.</i> Застосування цифрових технологій в процесі реставраційного обліку графічних творів	208
<i>Чернявська Е.В., Анпілогов П.І., Іванисько С.І.</i> Використання обчислювальної техніки для автоматизації процесу звірення музейних фондів	210
<i>Лебединський В.В.</i> Підводна археологія: проблеми, результати, перспективи (рос.)	216
Список скорочень	220
Перелік авторів	221

CONTENTS

Foreword	7
<i>Linyova E.A., Omelchenko Yu.A.</i> G.G. Mezentseva: archaeologist, museum expert, and educator	9
FROM HISTORY OF MUSEOLOGY	19
<i>Prelovska I.M.</i> Some circumstances of foundation of the state reservation of «Kievian Sophia» in 1930th.	20
<i>Strelnik M.O.</i> Historical experience of the exposition building of the National Museum of the History of Ukraine (on the materials of the section «Eastern Slavs and the state of Kyiv Rus»)	28
<i>Kurilo O.Yu.</i> Contribution of scientific societies and committees into formation of museums and their archaeological collections in Ukraine	37
<i>Kostenko I.P.</i> Y.P. Vasylkivsky museum of rare book	44
MUSEOLOGY IN SYSTEM OF SCIENTIFIC ACTIVITY	47
<i>Taran O.G.</i> Scientific and practical activity of F. Vovk in the field of Ukrainian anthropology.	48
<i>Radievska T.N.</i> The role of Th. Vovk in rise of Ukrainian Palaeolithic studies and his heritage in collections of the National Museum of the History of Ukraine	53
<i>Kushnir V.K.</i> The Academician Volodymyr G. Shaposhnikov	59
ATTRIBUTION AND INTERPRETATION	63
<i>Nikitenko M.M.</i> New methodology of attribution and classification of the burials of Pit-grave (Yamna) culture	64
<i>Pioro V.I.</i> Bronze bangle of Catacomb culture from educational archaeological museum of the cathedra of archaeology and museology of Kyiv National Taras Shevchenko University.	68
<i>Petruk V.I.</i> The great sacred boiler of king Ariant	76
<i>Pioro I.S., Farbey A.M.</i> On the question of attribution and sacred meaning of Christian symbols on the cornelian gems from the Eastern Crimea	87
<i>Strokova L.V.</i> Marble mortar of V–VI centuries A.D. from Kertch	114
<i>Y. Bezkorovayna</i> Big buckles of VIIth century from the Crimea (S.M. Platonov' collection).	117
<i>Nikitenko Mar.M.</i> To the history of origins and formation of cave complex in Kyiv Lavra	125

<i>Klimovski S.I.</i> Constructional ceramics of Assumption and St. Sophia cathedrals in Kiev.	132
<i>Margolina I.E.</i> The History of iconstands of St. Cyril's church in Kyiv	141
<i>Arustam'yan Z.G.</i> For the question of attribute the fragment of bronze bell from collection of the National Conservation Area "St. Sophia"	147
<i>Ivanisko S.I.</i> Sources for study of anthropological materials from the sarcophagus of Yaroslav the Wise from St. Sophia Cathedral.	153
<i>Amelina L.O.</i> Art of exlibris. The question of attribution of works	168
MUSEOLOGY AND CULTUROLOGY	175
<i>Nikitenko N.M.</i> St. Sophia Cathedral as image of New Jerusalem.	176
<i>Myronenko M.O.</i> Simargle origin (historiographical problematics)	183
<i>Bondarets O.V.</i> The Being of the Thing as a Fenomenon of the Medieval Culture	187
<i>Pysarenko Y.G.</i> Plyushkin: Plutos and Self-identification of a Man through the Outer World	191
MUSEUM PEDAGOGICS.	197
<i>Kharchenko O.V.</i> Child in museum space: the aspects of aesthetic and art education in museums of fine art.	198
INNOVATIONS.	207
<i>Bilocka L.A., Anpilogov P.I.</i> An application of digital technologies in course of accounting of graphic creations	208
<i>Chernyavska E.V., Anpilogov P.I., Ivanisko S.I.</i> An application of computer machinery for the automation of process of revising of museum collections.	210
<i>Lebedinski V.V.</i> Underwater archaeology: problems, results and prospects	216
Conventional abbreviations	220

ШАНОВНІ ВИПУСКНИКИ КАФЕДРИ АРХЕОЛОГІЇ ТА МУЗЕЄЗНАВСТВА!

Кафедра археології та музеєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка напередодні 60-літнього ювілею та 170-річчя заснування університету звертається до своїх випускників з проханням допомогти їй у збереженні історичної пам'яті.

Ми хочемо зберегти про кафедру, її викладачів та студентів – усе, навіть найдрібніше, що відтворює дух часу, думки та надії. Адже роки невпинно і незворотно спливають, забирають з собою найпотаємніше, глибоке і суттєве, лишаючи наступним поколінням поверхневе та загальне, гублять подробиці та історичність. Колектив кафедри з любов'ю і шаною ставиться до всіх своїх випускників, незалежно від того чи вдалося їм досягти певних результатів на ниві науки, чи вони були змушені, за примхою долі, змінити напрямки діяльності. Ми завжди раді і тим, хто все своє життя зв'язав з найцікавішою, але і з найважчою, серед історичних наук й досяг високих професійних успіхів, чиї творчі здобутки прославили власне ім'я, ім'я свого Вузу, країни, і тим, хто просто сумлінно працював і працює у полі, фондах, архівах, і тим, хто лише прагнув прилучитися до нелегкої археологічної і музейної справи.

Сподіваємось, що кафедра археології та музеєзнавства (або і просто археологія та музеєзнавство) залишила слід у вашому серці і добру згадку про часи навчання та молодості. Можливо Ви згадаєте щось прикре і не дуже приємне. Ми в будь-якому разі будемо Вам вдячні. Маємо надію, що Ваші спогади і пропозиції допоможуть уникнути помилок у подальшій роботі кафедри, послугують її розбудові та розвитку, стануть у нагоді майбутнім поколінням вчених та викладачів. Попри все, будьмо чесними та правдивими, як і належить справжнім історикам.

Ваші повідомлення та спогади, за згодою, будуть опубліковані, увійдуть до історичного розділу в архіві кафедри, будуть використані при створенні нової експозиції в музеї Історії університету.

З пошаною, співробітники кафедри археології та
музеєзнавства Київського національного
університету імені Тараса Шевченка

Просимо звертатись за адресою:

01033, Київ, вул. Володимирська, 60, ауд. 162, 164;

телефон: 239-32-92

e-mail: arch@univ.kiev.ua

ДАЙТЕ, БУДЬ-ЛАСКА, ВІДПОВІДІ НА ТАКІ ЗАПИТАННЯ:

Прізвище (і дівоче для жінок), ім'я, по-батькові.

В якому році Ви вступили на історичний факультет, форма навчання.

Що Ви пам'ятаєте про вступні іспити, які предмети де і в яких аудиторіях здавали. Який був конкурс, власні враження.

Які нормативні та спеціальні курси Вам викладали, яких викладачів Ви пам'ятаєте.

Коли і як Ви вирішили прийти саме на кафедру археології та музеєзнавства.

Про навчання на кафедрі:

які цікаві (нецікаві) курси Вам запам'яталися;

чи достатньо було семінарських та практичних занять;

де проходили практичні заняття, в яких лабораторіях;

за якими підручниками Ви навчалися;

археологічна практика: місцезнаходження, об'єкт дослідження, керівники;

назви Ваших курсових та дипломної роботи;

археологічний гурток, наукові студентські товариства, цікаві зустрічі;

однокурсники, студентське життя;

самодіяльність: капусники, студентський фольклор, факультетські легенди та анекдоти, яскраві враження;

Чи була кафедра такою, на яку Ви сподівалися. Чи все Вас задовольняло в учбовому процесі та роботі кафедри. Щоб Ви впровадили або додали і започаткували, якби були завідувачем кафедри, деканом, ректором, міністром.

Які власні речі або фото, пов'язані з знаменними подіями, Ви могли б передати до музею.

Щиро Вам вдячні!